

ایران، عثمانی و دیپلماسی رژی

دکتر رضا دهقانی

استادیار گروه تاریخ دانشگاه تبریز

چکیده

در تاریخ معاصر ایران لغو امتیاز رژی و تبعات آن یکی از سر فصل های مهم نهضت آزادیخواهی ایرانیان به حساب می آید که درباره آن سخن بسیار گفته شده است. اما در خصوص ارتباط رژی ایران و عثمانی در نوشته ها و تحقیقات ایرانی کمتر سخنی به میان آمده است، در این نوشته ها معمولا الغای رژی به منزله پایان قضیه تنباکو تلقی شده است، در صورتی که واقعیت غیر از این است و شعبه عثمانی رژی موسوم به " کمپانی ادخال توتون و تنباکو " که در استانبول قرار داشت پس از الغای رژی در ایران همچنان باقی ماند. دولت ایران هم به دلیل تنگنای مالی ناشی از خسارت رژی با انعقاد قرارداد توتون و تنباکو به همراه ضمایم آن در سال 1310 قمری این بار با بهره گیری از تجار مسلمان جایگزین رژی شد و به خرید توتون و تنباکو در ایران مبادرت ورزید. آتش اجحاف و بهره کشی کمپانی مزبور بیش از همه دامن تجار و کسبه ایرانی دور از وطن (عثمانی) را گرفت که صادر کننده تنباکوی ایران به ممالک عثمانی بودند و کمپانی جای آنها را گرفته بود. فعالیت کمپانی مذکور به دلیل نا آگاهی و فقدان عزم مردمی با قوت تمام تا جنگ جهانی اول ادامه یافت.

تاریخ پذیرش: 88/5/31

تاریخ دریافت: 88/3/15

E-mail: rdehghani@tabrizu.ac.ir

این نوشتار بر آن است تا به استناد منابع آرشیوی به کند و کاو در زوایای پنهان این مساله بپردازد تا گفته‌های رژی را پس از الغای آن در ایران باز نماید.

واژگان کلیدی: ایران، عثمانی، کمپانی ادخال توتون و تنباکو، رژی، تنباکو.

مقدمه

در دوره‌ی قاجاریه کشت توتون و تنباکو در اغلب ولایات ایران صورت می‌گرفت و علاوه بر مصرف داخلی یکی از مهم‌ترین اقلام صادراتی کشور را تشکیل می‌داد؛ به طوری که چهار پنجم این محصول به خارج از کشور و عمدتاً هم به ممالک عثمانی صادر می‌شد. استعمال توتون و تنباکو در بین اکثر طبقات جامعه به عنوان یگانه وسیله تفریح در ایران و دیگر ممالک اسلامی منافع و سود سرشاری برای فروشندگان آن در پی داشت. روند نیمه مستعمره کردن کشورهایی مانند ایران و عثمانی با مساله امتیازات اقتصادی گره خورده بود. عصر امتیازات که از نظر تاریخچه‌ی استعمار قرن نوزدهم نقطه‌ی اوج آن به شمار می‌آید، دول استعمارگر اروپایی با اخذ امتیازات اقتصادی عملاً بر سرنوشت و حیات اقتصادی و سیاسی کشور های تحت سلطه حاکم می‌شدند.

محصول توتون و تنباکوی ایران هم طعمه‌ای لذیذ برای امتیاز خواهان اروپایی به حساب می‌آمد، و هم قضایای رژی و حوادث مربوط به لغو آن فصلی جدید در مبارزات مردم ایران گشود، اما نکته در خور توجه این است که مساله‌ی رژی مختص ایران نبود، بلکه در اکثر ممالک شرقی که به نوعی با مساله توتون و تنباکو در ارتباط بودند مساله‌ای مشترک به حساب می‌آمد. رژی عثمانی در سال 1875 جهت تادیه قروض دولت عثمانی به کشور های اروپا بر پا شد که با رژی ایران پیوند و ارتباط تنگاتنگی داشت، و اساساً شرکت موسوم به " کمپانی ادخال توتون و تنباکوی عثمانی " که مامور واردات توتون و تنباکو از ایران بود شعبه‌ای از رژی ایران به حساب می‌آمد که حتی پس از انحلال رژی و برجیده شدن بساطش در ایران، همچنان به فعالیت خود ادامه داد و تا جنگ جهانی اول بی وقفه به خرید و صدور توتون و تنباکو از ایران مبادرت می‌ورزید. توجه و تمرکز مورخان و پژوهشگران تاریخ معاصر بر قضیه‌ی رژی عمدتاً از منظر نخستین مقاومت منفی مردم جهت استیفای حقوق سیاسی و اقتصادی شان و به عنوان طلبیه‌ی مشروطه مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته است، اما حقیقت آن است قضیه رژی

با لغو آن خاتمه نیافت و در پوشش کمپانی ادخال توتون و تنباکوی عثمانی ادامه یافت. به اعتقاد نگارنده رژی نه یک امتیاز، بلکه سیاستی در چارچوب استعمار اقتصادی - فرهنگی بود که شبکه پیچیده‌ای از مناسبات سیاسی - اقتصادی را در منطقه ممالک مشرق زمین بالاخص کشور های اسلامی به وجود می آورد.

کندوکاو در باره ارتباط رژی ایران با کمپانی ادخال توتون و تنباکوی عثمانی پس از لغو امتیاز نامه ی رژی در ایران اساس نوشتار حاضر است. به این ترتیب با عنایت به مساله ی محوری پژوهش سوالات ذیل قابل طرحند: 1. ارتباط بین رژی ایران با رژی عثمانی و به طور خاص کمپانی ادخال توتون و تنباکوی عثمانی چه بود؟ 2. چرا پس از لغو رژی در ایران، کمپانی ادخال با توجه به اینکه شعبه ای از رژی ایران محسوب می شد، منحل نشد و به فعالیت هایش ادامه داد؟ 3. تجار و کسبه ایرانی که در امر خرید و فروش توتون و تنباکو بودند چه تدابیر و اقدامات عملی در قبال کمپانی ادخال در پیش گرفتند؟ پاسخگویی به این سوالات نصب العین نوشتار حاضر است. روش پژوهش در این تحقیق روش اسنادی - تحلیلی است که با اتکا به اسناد آرشیوی به تحلیل مسایل مرتبط می پردازیم.

پیشینه و زمینه ی قرارداد های توتون و تنباکوی ایران و عثمانی

توتون و تنباکو نخستین بار در زمان شاه عباس اول و از طریق پرتغالی ها وارد ایران شد و از همان زمان در ایران کشت آن متداول گشت، به نحوی که توتون و تنباکوی ایران از همان عهد صفویان از معروفیت بسیاری برخوردار شد. به دنبال ورود توتون و تنباکو به ایران، مساله ی استعمال آن به صورت یک مساله ی فقهی در آمد و درباره ی آن اظهار نظر های مختلفی صورت گرفت: علمای اخباری به صرف مسبوق به سابقه نبودن در زمان پیغمبر آن را حرام می شمردند ولی اصولی ها آن را مباح و حلال می دانستند (آقا بزرگ طهرانی، 1377: 69) علی رغم مخالفت یکی دو تن از پادشاهان صفوی و اشکال تعداد اندکی از علما، استعمال دخانیات به سرعت در ایران رواج یافت و در دوره قاجار به یگانه وسیله تفرج عامه مردم و حتی علما مبدل گردید (عیسوی، 1362: 380).

اعتماد السلطنه در این باره می نویسد: « از بیست کرور رعایای ایران یقیناً پنج کرور به شرب توتون و تنباکو معتاد و از این پنج کرور اشخاصی هستند که روزی یک قران پول سیگار

و تنباکو می دهند و چنین است که توتون و تنباکو یکی از مال التجاره های معتبر و پر منفعت این مملکت محسوب می گردد» (اعتماد السلطنه، 1363، 1: 154).

کرزن نیز درباره منافع سرشاری که از این محصول عاید فروشندگان می شد، نوشته است: «در کشتزار بنا بر ارزش نوع آن (تنباکو) منی یک تا سه قران خریداری می شود و به واسطه مداخله دلال‌ها در بازار تا به دست خریدار برسد، قیمت آن هر من سه تا دوازده قران می‌شود (کرزن، 1373، 2: 594).

در زمان قاجاریه سه نوع تنباکو در ایران تولید می شد: اولی به نام تُنبک، مرغوب و صادراتی که در قلیان کشی استفاده می شد، دومی توتون یا تنباکوی چپق که ارزان ترین بود و روستاییان و قاطر چیان و افراد کم درآمد مصرفش می کردند، سوم توتون سیگارت یا پاپیروس که برای ساختن سیگار استفاده می شد. توزیع جغرافیایی کشت آنها اکثر ولایات ایران مانند جنوب فارس، اصفهان، کرمان، گیلان، مازندران، سمنان، کاشان، و یزد بود (ناطق، 1373: 77) محصول توتون و تنباکوی ایران جمعا بالغ بر 58 کرویر من تبریز بوده است که قسمت اعظم آن به عثمانی صادر می شد و تقریبا می توان گفت که چهار پنجم تنباکوی ایران به آن ممالک حمل می شده و قسمت مهم بلکه کلیه تنباکویی که از ایران به عثمانی می رفته، تنباکوی قلیان بوده است که در عثمانی و مصر بسیار مطبوع و مطلوب بوده است و در شهر های شیراز، همدان، اصفهان و کاشان به عمل می آمده است (جمالزاده، 1335 ق: 34).

- قرارنامه توتون و تنباکو (اعلان نامه عثمانی) 13 رجب 1282 ق / 19 نوامبر 1865

پس از پایان جنگ های ایران و روسیه ، داد و ستد ایران از نو به راه افتاد و با افزایش کشت تنباکو در داخل کشور بازرگانان ایرانی در ولایات عثمانی مستقر شدند و به تجارت این محصول پرمفعت مبادرت کردند. در آن روزگار تنباکو مهم ترین کالای صادراتی ایران به عثمانی به حساب می آمد. کنسول فرانسه از بغداد طی گزارشی در این خصوص تصریح کرده: « به سبب رشد روزافزون مصرف تنباکو در عثمانی، بازرگانان ایرانی در بصره مستقر شده اند در بنادر دریای سرخ تجارت بزرگی با تولید خود به راه انداخته اند.» (OADB . m.v

150.49. 1270. Ra. 28)

همین گزارشگر در ادامه می افزاید: «از پی آزار ترکان، تنباکو فروشان هر بار سوی بوشهر ، مسقط، کویت و بمبئی می گریزند و در همانجا دادو ستد را دنبال می کنند...» چون در این

سال ها تجارت محمره (خرمشهر) با بصره در رقابت بود و از بصره پیشی گرفت، ترکان و اعراب بارها به کاروان‌های بازرگانان ایرانی دستبرد زدند، اما داد و ستد تنباکو، همچنان ادامه یافت. (ibid) در ارتباط با دادو ستد با عثمانی، این نکته را هم باید افزود که در آن کشور از (1277 ق./ 1860 م. تا 1292 ق./ 1875 م.) همه ی واردات خارجی برگ توتون ممنوع شد و دولت کل فروش آن را در انحصار خود در آورد و مالیات اضافی ترانزیت (مروریه رسمی) برای کشاورزانی که محصول خود را به بازار می آوردند، وضع کرد. خارجیان اجازه یافتند تولیدات صنعتی توتون مثل سیگار و سیگارت و انقیه وارد کنند، اما موظف بودند که مالیات ویژه واردات رابه میزان 75٪ از ارزش کالا را اضافه بر مالیات های متداول ترانزیت پردازند؛ بر طبق این قانون خارجیان حق نداشتند برگ توتون، پارچه یا لوازمی که برای ساختن سیگار به کار می رود، وارد نمایند (شاو، 1370، 2: 187) قانون مزبور در سال 1282 ق. / 1865 م. همراه با تغییراتی مختصر از نو تجدید شد و به صورت قرارنامه (اعلان نامه) دولت عثمانی در باب توتون و تنباکو منتشر شد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، قرارنامه توتون و تنباکو (اعلان نامه ی عثمانی)، 13 رجب 1282، ک 11، پ 26) این قرارنامه یا اعلان نامه شرایط صادرات تنباکوی ایران به مملکت عثمانی را سخت تر کرد.

به موجب فصل سوم اعلان نامه هر گاه ارزش مال التجاره که بر روی سیاهه نوشته می شد کمتر از ارزش حقیقی بود، مامورین عثمانی حق داشتند مال التجاره را قیمت گذاری نمایند و در صورت استنکاف صاحب مال از قیمت پیشنهادی مامورین دولت مال التجاره را به قیمتی که بر رو سیاهه نوشته نشده بود با کسر ده درصد به نفع خزانه از صاحب مال خریداری کنند (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، قرارنامه توتون و تنباکو (اعلان نامه عثمانی) ک 11، پ 26، 13 رجب 1282).

به این ترتیب دولت عثمانی فرصت می یافت، با استناد به این بند در مواردی در امر قیمت گذاری مداخله کند یا حتی علاوه بر رسومات معمول، ده درصد از ارزش توتون و تنباکویی که به این صورت فروخته می شد به خود اختصاص دهد؛ البته از همان ابتدا اعلان نامه مزبور مورد اعتراض دولت ایران قرار گرفت.

از نامه های میرزا حسین خان مشیرالدوله که از سال 1276 ق. تا 1288 ق. سفیر ایران در استانبول بود، درگیری میان دو دولت به چشم می خورد. وی در گزارش خود به وزارت خارجه ایران به تاریخ 18 ذی قعدة 1278 ناخشنودانه نوشته است: «اعلان نامه ی رسمی که بعضی شرایط در رواج (ترویج) توتون و تنباکویی که به ممالک عثمانیه داخل می شوند به مطالعه و ملاحظه دوستدار آمد، در فقره هفتم اعلان نامه صراحتاً این طور نوشته شده بود که تنباکویی که از ممالک محروسه ایران داخل ممالک عثمانیه خواهد شد، بر وجه محرر در صد غروش هفتاد و پنج غروش رسم گمرک اخذ خواهد گردید و قراردادی که در فقرات اعلان نامه مسطور رفته است به تمامها در حق تنباکوی ایران مجری و رخصت به دخول ممالک عثمانیه داده خواهد شد؛ حال آنکه این فقره به کلی خلاف حکم مضامین معاهده ی دولتین علیتین است که در یک هزار و دویست و شصت و سه منعقد شده است. (کاووسی، 1369، 3: 319) اشاره مشیرالدوله به فقره ششم معاهده دوم ارزروم 16 جمادی الثانی 1263 ق. است که رسم گمرک را بین دولتین ایران و عثمانی صدی پنج مقرر کرده بود. (Muaheedat Macmuasi . III. S 695- 697) که اینک بدون مذاکره یا مخابره در حق تنباکوی ایران قرار جدیدی گذاشته شده بود.

میرزا حسین خان به این قرارنامه تن نداد و تماس های مکرری با سفرای روس، انگلیسی و مقامات عثمانی بر قرار کرد و سرانجام با پادرمیانی انگلیسی ها یا پشیمانی خود عثمانی ها، عالی پاشا «ناظر امور خارجه» قرارنامه را پس گرفت و دولت ایران و میرزا حسین خان پیروز شدند. از آن پس آن قرارنامه را صرفاً مشمول توتون، سیگار و انقیه ای کردند که از سده شانزدهم در ولایات عثمانی تولید می شد، لازم به ذکر است که توتون سیگارت یا پاپیروس هم در سده هیجده از ادرنه، سامسون و دیگر ولایات عثمانی به گیلان آورده شد. (OADB,y, PRK.um 79/ 36 ca 1280)

- امتیاز رژی در عثمانی

مشکلات و گرفتاری های در هم تنیده مرد بیمار اروپا - عثمانی - سبب شد که دولت مزبور عملاً نتواند در برابر بهره کشان فرنگی ایستادگی کند، استقلال طلبی در ولایات مسیحی، در گیری با اقلیت های مذهبی به ویژه با ارمنیان که همراه با یونانیان و بلغار ها جمله تولیدات صنعتی از جمله توتون را در دست داشتند، منجر به بحران سیاسی - اقتصادی گردید. اروپاییان در کمین این انحصار (توتون) نشستند. چونکه توتون عثمانی تنها تا سال 1874 م. در انحصار دولت ماند، زیرا در 1875 م. بانک عثمانی که خود نیمه اروپایی بود، در شراکت با دو بانک دیگر* «شرکت دخانیه ی انحصاری مشترک المنافع دولت علیه عثمانی» یا به اختصار رژی توتون را با سرمایه ای بالغ بر یکصد میلیون فرانک یا 440 میلیون غروش بر پا کردند. (Eldem , 77 : Vedat , 1994) اما درباره بانک عثمانی قابل ذکر است، که این نهاد در 1850 م. در لندن برپا شد، اما چون سرمایه اش از پانصد هزار لیره نمی گذشت به ناچار در 1856 م. با بانکداران فرانسوی کنار آمد؛ لذا در 1865 م سرمایه ی مشترک از مرزیک صد میلیون گذشت. بانک نشستگاه خود را در استانبول قرار داد تا بتواند همانند همکاری بانک شاهنشاهی انگلستان دست روی ثروت و تولید و درآمد عثمانی بگذارد.

ورشکستگی عثمانی به دنبال شکست از روسیه در جنگ های 1875-1876 م. جاده را برای این بهره کشی هموار کرد، بدان معنا که دولت عثمانی برای رهایی از خسارت و زیان های ناشی از جنگ و نابسامانی اقتصادی دست به دامن قرضه از اروپاییان شد. همین امر به بانک عثمانی بهانه و فرصت داد تا برای تادیه اصل و فرع وام ها اداره ای موسوم به «اداره دیون عمومی» تاسیس کند و مالیات هایی بر شش منبع در آمد عثمانی وضع کرد که به «رسوم سته» معروف گشت. این منابع عایداتی عبارت بودند از مَهر، مسکرات، ماهیگیری ، نمک، توتون و عشریه ابریشم . به این ترتیب اداره دیون عمومی درآمد کشور عثمانی را تحت کنترل انگلستان و فرانسه قرار داد. (ibid: 77) بدین سان صنعت، کشاورزی و رژی عثمانی وابسته به غرب شد. با چنین ترتیباتی اکنون در زمینه خرید و فروش تنباکوی عثمانی از این پس توتون کاران می بایست از رژی وابسته به بانک عثمانی ، جواز کشت بگیرند. رژی عثمانی با خرده کشاورزان

*Credit Anstald , Bleichoden Bank

و خرده فروشان درافتاد و کوشید تنها توتون صادراتی را رواج دهد، همچنین خرید و فروش توتون زیر کنترل رژی در آمد. با این همه بنا شد که اگر توتون بیش از دو سال در انبار بماند و فروش نرود به کشاورزان حق در خواست فروش انبار ها داده شود. از این رو از سال 1875 م. دولت عثمانی با بحران مالی شدید روبرو شد. اداره دیون عمومی حتی مالیات گیری از توتون را که از منابع داخلی دولت عثمانی محسوب می شد از دست دولت گرفت.

در سال بحرانی 1875 م. رژی و دولت عثمانی قرارنامه ی نوینی به مدت سی سال امضا کردند که به موجب آن مقرر شد از درآمد توتون نخست 40٪ سهم اداره دیون عمومی را بپردازند، 30٪ به رژی یعنی به بانک عثمانی پرداخت شود، از آنچه می ماند 30٪ به دولت برسد. (51: Osmanli Imparatorlugu'nun Ticaret muvazenesi) بدیهی است قرارنامه ی نوین در صادرات تنباکوی ایران به عثمانی نیز اثر می گذاشت و ایران بیش از آنکه در معاملات طرف دولت عثمانی باشد طرف معامله با رژی و اداره دیون واقع می شد.

میرزا آقا خان کرمانی در روزنامه اختر 9 رجب 1308/20 ژانویه 1891، رژی عثمانی را با امتیاز رژی ایران سنجید و به پشتیبانی از قرارنامه ی عثمانی برآمد. وی نوشت: «دولت عثمانی سالیانه از رژی تنباکو و توتون معادل هفتصد هزار لیرای (کذا) عثمانی می گیرد. خمس مداخل نیز به دولت عاید است. حال آنکه توتونی که به خارج می رود از قید انحصار آزاد است، یعنی هم زارع می تواند به خارج بفرستد و هم تجار، حتی دولت نیز به ملاحظه ی رفاه حال زارع از محصولی که به خارج می رود، حبه و دیناری گمرک نمی گیرد تا دست رعیت باز باشد و رغبت زارع از کاشتن و پرورش دادن آن محصول نکاهد» (روزنامه اختر، 8 جمادی الثانی 1308/20 ژانویه 1890).

البته نویسندگان اختر، قرارنامه 1865 م را در نظر داشتند و نه رژی 1875 م. را و به عبارت بهتر از محتوای قرارنامه ی رژی با دولت عثمانی در همین سال آگاه نبودند و هفتصد و پنجاه هزار لیره ترکی که به خیال اختر به دولت عثمانی می رسید یگراست به اداره دیون واریز می شد که شرحش گذشت. تا جایی که می توان گفت رژی عثمانی دست کم از رژی ایران نداشت و بیشترین سهام در دست بیگانگان بود که به یک شرکت چند ملیتی می مانست. چنانکه رژی عثمانی از سال 1883 م. به بعد «شرکت سهامداران تنباکوی عثمانی» نام گرفت.

(ناطق 1373: 85) رژی در شهرها رابطه ی سنتی توتون کاران و دکانداران را برهم زد، بحران کشاورزی و اقتصادی آفریدو خود جایگزین کار فرما شد، این بود منافی که رژی عاید دولت عثمانی نمود.

قرارداد 1292 ق. ایران و عثمانی

به دنبال برپایی رژی در عثمانی و اختصاص بخش اعظم درآمد حاصله از معامله توتون و تنباکو به اداره ی دیون عمومی، دولت عثمانی برای اینکه جلوی زیان دیدگی بیش از حد خود را بگیرد، ضمن انعقاد توافقنامه ای به سال 1292 ق. / 1875 م. با رژی، قرارداد تازه ای نیز با دولت ایران منعقد کرد. این قرارداد در مورخه ی 1292 ق. با امضای محمد رشید افندی وزیر خارجه عثمانی و میرزا محسن خان معین الملک وزیر مختار ایران در عثمانی بین دو دولت منعقد شد.

بر طبق مفاد این قرارداد دولت عثمانی بدوا واردات توتون و تنباکو از ایران را ممنوع کرد و اجازه واردات را منوط به پرداخت صدی هفتاد و پنج گمرک قرار داد (کاووسی، 3: 329) بدین روال که تاجر ایرانی تنباکو هایی را که به داخل یا به سرحدات می آورد یکسره به اداره گمرک تسلیم کرده، در آنجا وزن می نمود، اگر تنباکو در آنجا به فروش می رسید، همان ساعت صدی هفتاد و پنج گمرک اخذ و تذکره اش داده می شد در غیر این صورت برای حمل به جایی دیگر جهت فروش تاجر می بایست به اداره گمرک رفته تاجری معتبر را کفیل قرار داده و ضمن سپردن سند با توجه به بُعد مسافت مورد نظر جهت فروش کالا مدت زمان معینی را مشخص کرده و اداره ی گمرک ظهر تذکره نقلیه را نوشته و به صاحب مال التجاره اعاده می کرد. (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، قرارنامه توتون، تنباکو و نمک، 21 ذی القعدة 1292، ک 12، پ 2) تنباکو هایی هم که به دیگر ولایات عثمانی (صربستان، عربستان، مصر، بغداد و عراق) فرستاده می شد، شامل همین مقررات بود.

آنچه از محتوای این قرارنامه می توان استنباط کرد این است که عثمانی در کار تحدید داد و ستد تنباکو فروشان ایرانی و افزایش تعرفه ی گمرکی بودند. به این خاطر حقوق گمرکی بسیار سنگینی بر تنباکوی وارداتی ایران بستند. با این حال بازرگانان ایرانی همین تعرفه گمرک را پذیرفتند زیرا باز از تجارت با عثمانی سود می بردند. واقعیت این بود که عثمانی اگر چه خود

صادرکننده توتون بود، اما مردم آن کشور با تنباکوی ایران بیشتر خو گرفته بودند و تنباکوی ایران در بین مصرف‌کنندگان طالبان بسیار داشت، هنوز سیگار باب دل توده‌ها نبود.

– قرارنامه‌ی رژی ایران و عثمانی 1310 ق. و ضمیمه‌ی آن

پس از اینکه ناصرالدین شاه به خاطر مخالفت‌های گسترده داخلی امتیاز نامه‌ی رژی را ملغی اعلام کرد، برای پرداخت خسارت کمپانی رژی به فکر طُرق تازه‌ای به منظور جبران این ضرر افتاد که مهم‌تر از همه صدور تنباکو به عثمانی و مصر بود، بویژه آنکه در استانبول دو یست تاجر ایرانی دست‌اندر کار تنباکو فروشی بودند. در این مقطع امتیاز واردات تنباکو به عثمانی در اختیار «کمپانی انحصار ادخال تنباکو» بود (ناطق، 1373: 83).

درباره‌ی این شرکت گفتنی است پس از تشکیل کمپانی رژی در ایران درخصوص پیشرفت این کار، مباشرین کمپانی در نزد حکومت عثمانی نیز پاره‌ای اقدامات انجام دادند و با جلب پشتیبانی سلطان عبدالحمید؛ موجب مقابله‌نامه‌ای که به امضای صدر اعظم و وزیر مالیه عثمانی و (ویکونت ژرژ دو زوکب) مدیر کمپانی سوسیته دو تنباک یا همان رژی ایران رسید، امتیاز انحصار ادخال تنباکوی خارجه (ایران) به ممالک محروسه عثمانی و فروش آن از تاریخ دوازده ربیع‌الاول 1310 / 4 اکتبر 1892 لغایت 13 اکتبر 1917 / ذی‌الحجه 1335 به مدت 25 سال به کمپانی «انحصار ادخال تنباکو» واگذار گردید (اختر، 1309، ش 15-16، سال 18: 111-117).

کمپانی ادخال در حقیقت شعبه‌ای از رژی ایران بود که مدیر آن اِرسِتین بود و با وجود ملغی شدن رژی در ایران، کمپانی ادخال همچنان به فعالیت خود ادامه می‌داد در این بین تجار و کسبه‌ی ایران که در عثمانی به امر واردات و فروش تنباکوی ایران اشتغال داشتند بیشترین زیان را متحمل شدند. بنا براین به مقابله برخاستند و از قبول کمپانی مزبور استنکاف کردند. تبعه روس هم با فعالیت کمپانی ادخال به مخالفت برخاستند (اختر، 1309، ش 41، س 18: 239) مساله بی‌اهمیت نبود، زیرا نه تنها جمله تنباکوی مصرفی عثمانی از ایران می‌رفت، بلکه راه بازرگانی اصلی ایران در آن روزگار از مرزهای عثمانی می‌گذشت.

اتباع ایران در استانبول به کرات دکاکین خود را بسته و بارها به سفارت ایران در استانبول ملتجی شدند، اما فایده‌ای در بر نداشت. زوکبیک مدیر کمپانی ادخال هم هر منطقه‌ای از خاک

عثمانی را به یک شرکت مخصوص یا تاجر تحت امر کمپانی واگذار کرد که فروش تنباکو منحصر به او باشد، از آن جمله استانبول و اطراف آن را به حاجی حبیب سلماسی داد (اختر، 1309، ش 36، س 18).

با در هم شکستن مقاومت تجار و کسبه، شرکت ادخال عملاً سررشته دار انحصار واردات و فروش توتون و تنباکوی ایران در عثمانی شد و با ابراز تمایل کمپانی مزبور و خواست دولت ایران که از بابت پرداخت خسارت رژی در تنگنا بود، قراردادی بین دولت ایران و کمپانی ادخال منعقد شد این قرارداد در 14 ربیع الاول 1310 / 27 اکتبر 1892 بین طرفین به امضا رسید. شرایط این قرارداد برای دولت ایران مساعد بود. بر طبق مفاد آن کلیه ی خریداری کمپانی در ایران باید توسط تبعه ی مسلمان ایرانی انجام گیرد و در صورت تساوی قیمت کمپانی باید تجار ایرانی را برای خرید بر دیگران مقدم دارد، کمپانی به هیچ وجه من الوجوه تقاضای خسارت و ضرر از دولت ایران ننماید، مدت امتیاز نامه 25 سال تعیین شد و دولت ایران متعهد شد که در این مدت از تنباکویی که وکلای کمپانی از ایران بیرون می برند بیش از پنج در صد گمرک نگیرد. کمپانی از ابتدای 25 سال مدت این انحصار متعهد شد مبلغی را به موجب تفصیل ذیل به خزانه ی دولت ایران کارسازی کند:

3 سال اول سالی 500، 13 لیره انگلیسی که جمعا بالغ بر 40/500 لیره انگلیسی می شد.
6 سال دوم سالی 15 هزار لیره انگلیسی که جمعا بالغ بر 90/000 لیره انگلیسی می شد.
16 سال سوم سالی 20 هزار لیره انگلیسی که جمعا بالغ بر 320000 لیره انگلیسی می گردید.

جمع کل 450500 لیره انگلیسی

تاریخ ابتدای قسط از شش رمضان 1310 ق / 14 آوریل 1893 بود و این پول را بنا به تفصیل ذیل همه ساله به دو قسط از استانبول یا از لندن به وجه هر شش ماه به شش ماه کمپانی به هر کس که دولت ایران حواله نماید، تادیه کند. نصف قسط هر سال در چهارم ماه آوریل آن

سال و نصف دیگر در چهارم ماه اکتبر همان سال پیش قسط داده خواهد شد (کاوسی، 1369):
360-355) ولی این شرایط مساعد به واسطه ضمیمه ای که در 29 شوال 1312 / 25 آوریل
1895 به قرارداد افزوده گردید، تا حدی نقصان یافت، مطابق مفاد ضمیمه از این تاریخ به بعد
کمپانی می توانست تنباکو را در ایران به توسط وکلای خود خریداری نماید و در صورت
تشکیل اعضای دخانیات در ایران با تساوی شروط، حق ترجیح به کمپانی مذکور داده می شد.
کمپانی ادخال تا مدت انحصاری که در ممالک عثمانی داشت، از این پس حقوق ذیل را به
دولت ایران می پرداخت: ده پاره طلا (ربع غروش عثمانی) برای هر کیلو گرم تا چهار کرور
کیلو گرم و برای هر کیلو گرم زیاده بر چهار کرور کیلو گرم مذکور پانزده پاره طلا. کمپانی از
اول هر سال مبلغ شش هزار لیره عثمانی به دولت ایران خواهد داد و در موقع حساب آخر سال
اگر باز دولت ایران از بابت حقوق مقرر طلبکار باشد، فوراً پرداخت خواهد شد و اگر کسر
داشته باشد از شش هزار لیره سال آینده کم خواهد شد. بنا به مفاد ضمیمه ی مذکور از فصل
درو سالانه از بابت باج تنباکوی داخله از قرار هر کیسه چهار قران گرفته خواهد شد. در صورت
بروز اختلاف حکمیت سفارت فرانسه مقیم تهران از سوی طرفین قبول خواهد شد و نسخه فرانسه
قرارداد معتبر و مرجع باشد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ضمیمه قرارداد سنه 1310، ک 24،
پ 13) انگیزه ی دولت ایران در بستن این قرارداد یکی این بود که تنخواه عایدی از شرکت را
به عوض خسارت رژی پردازد، دیگر اینکه برای خواباندن سر و صدای بازرگانان و تنباکو
فروشان، فروش تنباکو را نه بر عهده کارگزاران فرنگی رژی، بلکه اهل محل و بازرگانان وانهد.
قرارنامه نوین اگر به کار بسته می شد، به سود بازرگانان بود، زیرا برای تنباکو فروشان و
تجار بزرگ تفاوتی نداشت که مال خود را در بیرون از خاک ایران به کدام دولت و یا به کدام
نهاد بفروشند؛ مهم این بود که فروش را از دست رژی - که هنوز در کار خرید در اصفهان بود-
به درآورند و از نو داد و ستد دیرین را به سود خود راه اندازند. (ناطق، 1379: 248-249) بر
همین اساس پس از انحصار شرکت ادخال عثمانی، بازرگانان در اصفهان برای اینکه بازرگانان
وابسته به رژی عثمانی را از میدان به در کنند و نگذارند از ایران تنباکو خارج کنند به اندیشه
برپایی یک شرکت ملی افتادند، تا بتوانند مستقیماً با شرکت ادخال تنباکوی عثمانی کنار بیایند، و
به جای دولت طرف گفتگو با عثمانی باشند، و نمایندگان شرکت تنباکو و رژی را مانع از خرید

تنباکو از تنباکو کاران شوند. در این راه با برخی از روحانیان از جمله آقا محمد تقی نجفی همراه شدند تا از مشکلات شرعی پیشگیری کنند، همچنین برای جلوگیری از آزار و رقابت دولت تنی چند از دولتمردان را در کار شرکت دخالت دادند و به این ترتیب در شعبان 1311/فوریه 1894 کمپانی تنباکوی ایران تحت عنوان «انجمن عمومی تجارتی برای ترویج و ترقی متاع و زراعت تنباکو و توتون ممالک محروسه ایران» با سرمایه دو میلیون قران در اصفهان بنیان نهاده شد. موسسین شرکت عبارت از: امین الضرب، حاجی آقا محمد صدرملک التجار اصفهان، با توجه شاهزاده ظل السلطان با صوابدید امین السلطان با مساعدت میرزا علی اصغر خان امین الدوله و با تصویب و اذن و امضای علما و فقها و مجتهدین اصفهان از جمله آقا محمد تقی نجفی (همان: 263-264) بودند.

اما گزینش اصفهان به عنوان نشستگاه کمپانی یکی از این روی بود که تنباکوی اصفهان صادراتی و باب استانبول به شمار می رفت، دیگر اینکه نمایندگان رژی در این شهر در کار خرید بودند. مهم تر از همه امید به پشتیبانی آقا نجفی داشتند که در برابر رژی و در برابر دولت بایستد.

به دنبال آن گماشتگان امین الضرب تنباکوی اصفهان را به بهانه ی کمپانی انحصار ادخال یکجا انباشتند و به رعیت هم دستور رفت تنباکو نکارد. این تنها راهی بود که شرکت ادخال عثمانی را از اجرای قرارنامه خود با دولت بازداشت (همان: 267) این اقدامات بازرگانان، سبب شد که زوکیب مدیر کمپانی ادخال تنباکو ضمن اعتراض به عملکرد بازرگانان اصفهان تهدید کند که اگر بازرگانان از روانه شدن تنباکوی شرکت جلوگیری کنند، شرکت نیز از پرداخت تنخواه اقساط قرارنامه آوریل 1892 به ایران خودداری خواهد ورزید (OADB,y,um 27 ra 1327).

دولت ایران این اقساط را جهت پرداخت وام بانک که برای پرداخت خسارت رژی قرض گرفته بود در نظر داشت. به دنبال هشدار زوکیب، شاه از امین السلطان رایزنی خواست و سپس به تهدید بازرگانان پرداخت تا جایی که کمپانی ایران را حاشا کرد که «این کمپانی ایران در اصفهان کی است، این اسم را کی داده... که اینطور فضولی کرده اند... باید پدر آنها را سوزاند که مانع حمل تنباکوی اسلامبول شده اند.» (تیموری، 1328: 224) در ادامه شاه تصریح کرد که

هرچه زودتر تلگراف به رژی عثمانی فرستاده شود که «اگر هم اشکالی در حمل تنباکو بوده رفع شود... و ابتدا این حرف‌ها تعویقی در قسط دولت نیندازد» (همان: 231).

علی‌رغم حمایت دولت از کمپانی ادخال عثمانی، شرکت مزبور دانسته بود که نمی‌تواند خود از عهده برآید و این کار را به دلخواه پیش ببرد. قرارداد با دولت ایران بدون همکاری تنباکو فروشان، کاری از پیش نمی‌برد، لذا شرکت ادخال در سال 1313 ق دو ماه پیش از کشته شدن ناصرالدین شاه عمل تنباکو را چه از بابت خرید در ایران و چه استانبول به عهده تجار معتبر ایرانی قرار داد. (ناطق، 1373: 278) به این طریق از شدت انحصار تا حدود زیادی کاسته شد، اما سیاست ملی آزادیخواهان بر کوتاه کردن دست بیگانگان از منابع ملی و ممانعت از اعطای امتیازات به آنها بود، لذا شرکت ادخال در برابر چنین منویاتی کوشید خود را در کنف حمایت دولت قرار دهد و به این طریق توانست علی‌رغم مخالفت‌های مکرر بازرگانان تا جنگ جهانی اول کار خود را دنبال کند و تنها در سال 1913 م بالغ بر یک میلیون و دویست هزار کیلوگرم تنباکو به دست این کمپانی از ایران به عثمانی صادر شد. (Vedat, Eldem, 1994: 172) و شرکت همه ساله اقساط خود را به دولت ایران می‌پرداخت، اما پس از جنگ اول جهانی و فروپاشی دولت عثمانی امتیاز این شرکت لغو و ترتیبات تازه‌ای اتخاذ شد.

نتیجه

ایران و عثمانی به عنوان دو همسایه مقتدر با مشترکات فراوان تاریخی، مذهبی و فرهنگی از قدیم‌الایام مناسباتی آمیخته با جنگ و صلح با یکدیگر داشتند. با آغاز عصر استعمار در قرن نوزدهم و رکود و زوال این دو قدرت بزرگ اسلامی، استعمارگران بر مقدرات و سرنوشت این دولت‌ها مستولی شدند. در این دوران توتون و تنباکو به عنوان یکی از پر مصرف‌ترین متاع و وسیله‌ی تفریح مردمان کشورهای اسلامی به حساب می‌آمد. استعمارگران با آگاهی از این مساله چشم طمع به این منبع درآمد دوختند و دست‌تفاوت به آنها یازیدند. کمپانی استعماری رژی در ایران و عثمانی این محصول مهم را عرصه‌ی تاراج خود قرار داد. به اعتقاد نگارنده در باب توتون و تنباکو دیگر نمی‌توان صرفاً سخن از امتیاز و انحصار به میان آورد، بلکه باید از آن به دیپلماسی رژی تعبیر کرد. در پرتو این دیپلماسی پیدا و پنهان بود که پس از لغو امتیاز رژی در ایران بار دیگر در کسوت کمپانی ادخال عثمانی دست از آستین استعمار بیرون آورد و

امتیاز رژی را که در اثر مجاهدت های مردم و علما در جریان نهضت تنباکو ملغی شده بود. بار دیگر به نحوی خاموش و مرموزانه احیا کرد، غفلت و بی توجهی مردم در آن مقطع باعث شد به حوادث و جریانات پشت پرده رژی پس از لغو آن عنایت کافی نشود و از توان و ظرفیت انقلابی نهضت در جهت برچیدن یکباره بساط امتیازات استفاده نشود. قراردادهای تنباکویی که پس از لغو رژی، دولت ایران با عثمانی منعقد کرد آنهایی را که مستقلا منعقد کرده بود مانند قرارنامه 1292 یا قرارنامه 1302 حقوق و منافع هر دو ملت را نسبتا حفظ می کرد و اساسا به نفع هر دو دولت مسلمان بود، اما آنگاه که پای منافع دول قدرتمند در این مساله باز شد و اختیار این منبع ثروت به دست غیر افتاد، در نتیجه حقوق و منافع هر دو کشور پایمال مطامع استعماری گردید.

منابع

- 1- آقا بزرگ طهرانی، محمد حسن (1377) الذریعه الی تصانیف الشیعه. به اهتمام علی نقی منزوی و احمد منزوی، تهران: انتشارات دانشگاه.
- 2- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (1363) الماثر والاثار (چهل سال تاریخ ایران). به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.
- 3- تیموری، ابراهیم (1328) تحریم تنباکو اولین مقاومت منفی در ایران، تهران: انتشارات سقراط.
- 4- جمالزاده، محمد علی (1335) گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران. برلین: آلمان انتشارات اداره.
- 5- شاو، استانفورد جی (1370) تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید. ترجمه محمود رمضان زاده، چ اول، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- 6- عیسوی، چارلز (1362) تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار 1322-1215). ترجمه ی یعقوب آژند، چ اول، تهران: نشر گستره.
- 7- کاوسی، حسن (1369) گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی. عراقیف واحد نشر اسناد دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه. تهران.
- 8- کرزن، جرج (1373) ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، چ چهارم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- 9- مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه
- 10- ناطق، هما (1373) بازرگانان در داد و ستد با بانک شاهی و رژی تنباکو، تهران: انتشارات توس.
- 11.(OADB) Osmanli Arsivi Daire Baskanligi.
- 12.Muaheedat Macmuasi , Name-I Humayun Defteri 30 A/mm 1094/7.
- 13.Eldem,Vedat (1994) Osmanli Imparatorlugu'nun iktisadi sartlari hakkinda bir tetkik, T.T.k Ankara.
- 14.Osmanli Imparatorlugu'nun ticaret muvazenesi :1878-1913 T.C Basvekalet Istatistik umum mudurlugu , Ankara 1939.
- 15.Reglement relative au made de yeception du droit de roahsatie sur les tabacs,Istanbul 11 dec 1865.

روزنامه اختر 1309:

1308 —————